

M. A. Пелешин, ПОСЕЛЕННЯ ПОМОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ „Археологія”, Кіjów 1980, z. 33, s. 72—79.

Ten niewielki objętościowo artykuł M. A. Pieleszcziszina poświęcony jest omówieniu najnowszych znalezisk z terenu zachodniego Wołynia, tradycyjnie zaliczanych przez badaczy radzieckich do kultury pomorskiej. Pomnażają one w sposób wyraźny liczbę dotąd znanych tego typu obiektów z dorzecza środkowego i górnego Bugu oraz przylegających doń od wschodu terenów¹, przy czym, co należy tu podkreślić, odkrycia te dotyczą przede wszystkim obiektów osiedlowych. Wspomniane znaleziska mają ważne znaczenie dla określenia tak wschodniego i południowo-wschodniego zasięgu zespołu, który literatura polska określa ostatnio mianem „kloszowo-pomorskiego”, jak i charakteru jego osadnictwa na tym terenie.

Autor recenzowanego artykułu (s. 72) przyjmuje hipotezę infiltracji kultury wschodniopomorskiej (w oryginale „pomorskiej”) w obręb zachodnich regionów Polesia i Wołynia, datując ten proces na ostatnie wieki przed n.e. Jakkolwiek z omawianej tu strefy znanych jest obecnie ponad 25 stanowisk, w tym kilka osiedli i cmentarzysk, dotąd doczekały się one tylko ogólnego omówienia ze strony J. W. Kucharenki i W. B. Nikitiny, lecz materiały z nich nie doczekały się opublikowania w szerszej formie. Do nielicznych wyjątków należało osiedle we wsi Kriliw, rej. dubiński, obw. rownenski², nad rzeką Stublią. Poczynione tam odkrycia są ważne zwłaszcza ze względu na ujawnienie obiektu mieszkalnego typu półziemianki z wydzielonym paleniskiem, datowanego materiałem ceramicznym na przełom HaD i LtA. Elementy tzw. pomorskie stwierdziła L. I. Krušelnicza³ również na cmentarzysku w Łagodowie, rej. peremyszljański, obw. lwowski; są one reprezentowane zarówno przez liczne naczynia rzekomo z końca okresu Hallstatt D, jak i formy grobów (m.in. bruki kamienne z płyt wapienia).

M. A. Pieleszcziszin (s. 73 nn.) omawia szczegółowo wyniki dotychczasowych badań w obrębie osady, ujawnionej we wsi Zimne, rej. władymiro-wołyński, obw. wołyński, jeszcze w latach 30-tych i rozkopanej między 1956 a 1964 r. Poświęcimy tu jej nieco uwagi. Stanowisko zajmuje znacznych rozmiarów wzniesienie, zwane uroczyskiem Gorodiszcze, otoczone z trzech stron zabagnioną doliną rzeki Ługa (prawy dopływ Bugu); w VI w. na miejscu tym wzniesione zostało wczesnosłowiańskie grodzisko. Znaleziska, określone przez tego badacza jako „pomorskie”, ujawniono na niemal całej powierzchni stanowiska (ok. 3000 m²); są one dobrze

¹ V. B. Nikitina, *Pamjatniki pomorskoj kultury v Belorussii i na Ukraine*, „Sovetskaja archeologija”, 1965, nr 1, s. 194 nn. oraz s. 198, ryc. 1 — mapa; Z. Bukowski, *Wschodni zasieg form kloszowych i pomorskich*, „Archeologia Polski”, t. 12: 1967, s. 342 nn. oraz s. 348, ryc. 2 — mapa.

² L. I. Krušelnicza, *Poselennja pomorskoj kultury u rovenskij oblasti*, „Archeologija”, t. 21: 1968, s. 194 nn. i 195, ryc. 1 — plan i przekrój obiektu mieszkalnego.

³ L. I. Krušelniczaja, *Raskopki v Lagodove*, [w:] *Archeologičeskie otkrytija 1967 goda*, Moskwa 1968, s. 206 nn.

uchwytnie stratygraficznie, gdyż występują w wyraźnie wyróżniającej się warstwie między nawarstwieniami późnoneolitycznymi a wczesnosłowiańskimi. Osada „pomorska” wykazuje rozrzuconą zabudowę z nietrwałymi (tymczasowymi ?) obiektami mieszkalnymi z glinianymi piecami lub paleniskami oraz niewielkimi jamami, zapewne zasobowymi. Na liczny materiał ceramiczny składają się głównie garnki, dzbanki, czepaki i misy, różniące się tak składem masy ceramicznej i obróbki powierzchni, jak i motywami zdobniczymi.

W odniesieniu do wydzielonych przez tego Autora naczyń, które uznaje on za charakterystyczne dla kultury wschodniopomorskiej, wnieść należy uściślenia i uzupełnienia. Zwrócić trzeba uwagę, że formy garnkowate nawiązują nie do ściśle „pomorskich”, lecz do typowo „kloszowych”⁴. Na powierzchni dzbanków do często występujących należy ornament w postaci półłuków (grupy rowków) (s. 75, ryc. 2:3 i 4), spotykany nie tylko na zbliżonych naczyniach kultury wschodniopomorskiej⁵, lecz także na „kloszowych”⁶. Czepak na ryc. 2:5 (s. 75) nie jest charakterystyczny dla form „pomorskich”, lecz nawiązuje do typowo „łużyckich”. Kolejny okaz, częściowo zachowany i uznany za dwustożkowaty czepak (s. 75, ryc. 2:1), zdobiony na brzuścu grupami kresek, nawiązuje ściśle do dwustożkowatych pucharków na wysokiej nóżce typu ulwóweckiego (a więc naczyń „łużyckich”), do którego za analogię służyć może okaz z Siedliszcza, woj. chełmskie, z grobu nr 8⁷, datowany na początek V EB. Na pozostałe wytwory ceramiczne przypadają liczne misy (trzech typów) oraz prześliki, w tym okaz formy krzyżowatej.

Dopuszczyć należy możliwość występowania na tym obiekcie wcześniejszego osadnictwa, związanego z kulturą łużycką, o czym zresztą wzmiankował już A. Cynkałowski⁸, wskazując na obecność ceramiki „łużyckiej” we wsi Zimne (być może dotyczy to właśnie tego samego stanowiska).

Omawiane przez siebie osiedle Pieleszcziszin datuje na III—II w. p.n.e., podkreślając krótkotrwałość użytkowania oraz zaliczając je do wyróżniających się obiektów nad górnym Bugiem pośród dotąd znanych zespołów, zaliczanych do „pomorskich”. Tak późne datowanie tej osady znajduje jednak tylko częściowe uzasadnienie w datowaniu podobnych obiektów z Mazowsza przez T. Dąbrowską⁹, która końcową fazę tamtejszych cmentarzysk kloszowych określa na LtB i część LtC (tj. praktycznie na jego wczesną fazę, datowaną na lata 250—200 p.n.e.). Dlaczego mówię tu o analogiach „kloszowych”, a nie „pomorskich”, wyjaśnię w końcowej części niniejszych uwag krytycznych.

Z obrębu tej samej wsi Zimne pochodzi dalsza osada z drugiej połowy I tysiąclecia p.n.e., zajmująca „uroczysko Perewiz”, położone na prawym brzegu rzeki Ługa. W latach 20-tych w jej obrębie odkryto jamę z zapinką wczesnolateńską i ceramiką¹⁰. Obiekt ten był następnie badany przez J. M. Zacharuka w latach

⁴ Zob. T. Dąbrowska, *Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 42: 1977, s. 126 nn. i tabl. I—IV.

⁵ B. Chomentowska, *Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu*, „Światowit”, t. 31: 1969 (1970), tabl. I: 4 — Brudzeń, woj. płockie.

⁶ Dąbrowska, *op. cit.*, s. 126, tabl. I: 31.

⁷ J. Dąbrowski, *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1972, s. 151 i tabl. 26: 10.

⁸ A. Cynkałowski, *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa 1961, s. 96.

⁹ Dąbrowska, *op. cit.*, s. 129, tabl. IV, i s. 133 n.

¹⁰ Cynkałowski, *op. cit.*, s. 105.

1958—1959; stwierdzono wówczas pozostałość osady wraz ze stosunkowo niewielkim materiałem zabytkowym jej towarzyszącym. Ceramika z jego obrębu wykazuje nawiązania zarówno do wyżej wzmiankowanej tzw. pomorskiej, jak i do znalezisk grupy leżnickiej z wczesnej epoki żelaza, wydzielonej ostatnio w górnym dorzeczu Bugu. Na tej podstawie przyjęto (s. 76) możliwość przemieszania się dwu grup: ludności miejscowej oraz przybyszów, reprezentowanych przez kulturę wschodniopomorską.

Nowe materiały „pomorskie” Autor omawianego artykułu ujawnił w obrębie dwóch wielowarstwowych osiedli koło wsi Choriw, rej. ostrogski, obw. rownenski, położonych w środkowym biegu Horynia. Jedno z nich zajmowało nisko położoną nadzalewową terasę na lewym brzegu tej rzeki w obrębie „uroczyska Pidłużzja”. Z zespołem „pomorskim” związane były: ziemianka oraz kilka jam (s. 78 ryc. 5), a także materiał ceramiczny im towarzyszący (s. 78 ryc. 6:1—6). W odniesieniu jednak do tej ostatniej, zdobionej ornamentem odciskanych dołków, zwrócić trzeba uwagę, że nawiązuje ona bardziej do wcześniejszych form, charakterystycznych dla kultury łużyckiej. Z omawianego obiektu pochodzą też materiały ceramiczne, związane z grupą Mogiliany.

W 1976 r. na drugim, sąsiadującym z nim wielokulturowym obiekcie, zwanym uroczysko Ożogoszcza, natrafiono m.in. na ceramikę, określoną przez Pieleszcziszina jako „pomorska”; zwrócić tu trzeba jednakże uwagę, że np. motywy romboidalne, pokrywające jedno z naczyń (s. 78 ryc. 6:9), są obce dla kultury wschodniopomorskiej (a również i łużyckiej) i taka ich klasyfikacja przez wspomnianego Autora wymaga krytycznego stosunku.

Pieleszcziszin wymienia jeszcze inne, starsze znalezisko (s. 78 i 79 ryc. 7). Z Drużkopila, rej. gorochiowski, obw. wołyński, pochodzi cmentarzysko z grobami ciałopalnymi, rzekomo „pomorskimi”; z jednego z nich pochodzi szeroka, dwustozłkowata popielnica, zdobiona w górnej części brzuśca m.in. motywem podwójnie falistym. Jej charakter „pomorski” uznać należy z dużym zastrzeżeniem; z dostępnej literatury nie jest mi znana zbliżona nawet analogia, zezwalająca na tego typu klasyfikację.

Powyższe znaleziska i materiały uzupełnić wypadnie jeszcze jednym: we wsi Kricziw, rej. iwanyczeski, obw. wołyński, natrafiono na prawym brzegu Bugu na kilka osiedli, w tym jednego z wczesnej epoki żelaza (bliżej kulturowo nie określonego) oraz drugiego, które uznano za „pomorskie”¹¹.

Pieleszcziszin (s. 79) podsumowując uzyskane wyniki stwierdza, że wspomniane znaleziska „pomorskie” z dorzecza górnego Bugu i sąsiadujących regionów zachodniego Wołynia tworzą wyróżniające się skupisko, potwierdzone zasięgiem wchodzących w jego skład stanowisk i charakterem ujawnionych osiedli, cmentarzysk oraz materiału ceramicznego. Są dowodem infiltracji obcych grup z zachodu i mieszania się ich z osadnictwem miejscowym, dotąd jeszcze słabo rozpoznanym, głównie jednak grupy leżnickiej¹². Zdaniem autora określenie charakteru tych znalezisk, wzajemnych stosunków kulturowo-osadniczych itd. są ważnymi elementami dla wyjaśnienia procesów etnicznych, w tym problematyki związanej z wczesnymi Słowianami.

Na marginesie omawianego artykułu, a ściślej mówiąc całej problematyki, której jest on poświęcony, rysuje się kilka ogólnych uwag. Problematyka kulturowo-osadnicza w dorzeczu górnego i środkowego Bugu, a także rejonów sąsiadujących od wschodu, daleka jest od wyjaśnienia. Dotyczy to późnej fazy kul-

¹¹ N. A. Peleščišin, I. P. Michalčišin, *Razvedki na Buge*, [w:] *Archeologičeskie otkrytija 1977 goda*, Moskwa 1978, s. 371.

¹² L. I. Krušelnicza, *Pivnične Prikarpatija i zachidna Volin za dobi rannogo zaliza*, Kijów 1976, s. 60 nn. i 61 — mapa 3.

tury łużyckiej, zespołów określanych tradycyjnie jako „pomorskie” (które są reprezentowane faktycznie przez mieszane elementy „kloszowo-pomorskie”¹³) i wyróżnionej ostatnio grupy leżnickiej oraz wzajemnego ich stosunku tak w aspekcie czasowym, jak i terytorialnym. Z ostrożnością więc należy podchodzić do przypuszczeń, wysuwanych zwłaszcza przez badaczy ukraińskich, a przyjmujących obecność na tym terenie zespołów i znalezisk związanych z kulturą wschodniopomorską w jej czystej formie¹⁴. Podobnie jak to ma miejsce na Mazowszu i Podlasiu, a być może i na Lubelszczyźnie, konieczne jest wyróżnienie dwóch faz — pierwszej, w której elementy „kloszowe” i „pomorskie” występowały obok siebie współcześnie, i drugiej, w której doszło do zmieszania się obu form i występowania znalezisk typu „kloszowo-pomorskiego”¹⁵.

Autor omawianego artykułu (a zresztą nie tylko on) cytuje przeważnie starszą literaturę polską, np. opracowania S. Noska czy J. Kostrzewskiego, W. Chmielewskiego, K. Jażdżewskiego, wykorzystując zawarte tam poglądy, dziś wymagające poważnej już modyfikacji. Nie znane mu są natomiast bliżej późniejsze, cytowane w niniejszej recenzji polskie publikacje, np. Z. Bukowskiego, J. Dąbrowskiego, T. Dąbrowskiej czy T. Węgrzynowicz, naświetlające problem kultur wschodniopomorskiej i grobów kloszowych w ich południowo-wschodnim i wschodnim zasięgu oraz datowania znalezisk z nimi związanych, w formie przedstawionej przeze mnie powyżej. Z uwagi na wciąż niedostateczną znajomość form „kloszowych” i „pomorskich” z Podlasia i Lubelszczyzny, za podstawę analogii do materiału zabytkowego obu grup, a zwłaszcza do ceramiki, podobnych znalezisk ze strefy górnobużańskiej służyć zwłaszcza winny zwłaszcza następujące opracowania: dla kultury wschodniopomorskiej — B. Chomentowskiej¹⁶, a dla kultury grobów kloszowych — M. Gądzikiewicz¹⁷, T. Dąbrowskiej¹⁸ i T. Węgrzynowicz¹⁹. Zwrócić też należy uwagę na rysujące się zjawisko wyraźnego przemieszania obu typów na cmentarzyskach mazowieckich, datowanych na wczesne fazy okresu lateńskiego, co np. potwierdzają badania w Pasikoniu, woj. skierniewickie²⁰. Tę ostrożność w klasyfikacji znalezisk „pomorskich” z dorzecza górnego Bugu oraz zachodniego Wołynia wykazuje w swych publikacjach L. I. Krušelnicza²¹, wykorzystująca praktycznie na bieżąco najnowsze publikacje polskie. Niewykorzystywanie zarówno przez Pieleszcziszina, jak i innych badaczy tych publikacji odbija się niestety niekorzystnie na interpretacji znalezisk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z omawianych przeze mnie terenów. Pogłębia to i ta okoliczność, że mamy do czynienia ze strefą pograniczną dla grup z kulturami (a tym samym i ich osadnictwa) o orientacji zachodniej („łużyckie”, „kloszowo-pomorskie”), wschodniej lub miejscowej (kultura czernoleska, osadnictwo epoki żelaza fazy scytyjskiej, w tym

¹³ Zob. Bukowski, *op. cit.*, *passim*.

¹⁴ Zob. też L. I. Krušelnicza, *Plemena pomorskiej kulturi*, [w:] *Starodavne naselennja Prikarpattja i Volini*, Kijów 1974, s. 272 nn. Opracowania tego M. A. Pieleszcziszina nie wykorzystuje w recenzowanym artykule.

¹⁵ Bukowski, *op. cit.*, s. 364.

¹⁶ Chomentowska, *op. cit.*, zwłaszcza tabl. I—X.

¹⁷ M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20: 1954, s. 134 nn.

¹⁸ Dobrowska, *op. cit.*, tabl. I—IV.

¹⁹ T. Węgrzynowicz, *Kultura grobów kloszowych*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 169 nn.

²⁰ H. Różańska, *Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów kloszowych we wsi Pasikonie*, pow. Sochaczew, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41: 1976, s. 139 nn.

²¹ Zob. Krušelnicza, *Plemena...*, s. 272 nn.; tejże, *Pivnične...*, s. 134 n.

grupa Mogiljany oraz ostatnio wydzielona grupa leżnicka) oraz o wyraźnie mieszanym charakterze, jak np. grupa wysocka. Od ich szczegółowego zbadania oraz określenia faktycznej roli, jaką tam odgrywały, zależy dokładniejsza klasyfikacja materiałów zabytkowych i odkrytych zespołów, a w dalszej kolejności przedstawienie kształtowania się procesu osadniczego w tej strefie w powyższym okresie.

Wiąże się z tym wreszcie i problem datowania najmłodszej grupy znalezisk „kloszowo-pomorskich” na obszarze zachodniego Polesia, zachodniego Wołynia i zachodniego Podola oraz nadbużańskich regionów Lubelszczyzny. Liczni badacze radzieccy²², w tym również i Autor omawianej pracy (s. 79), datują występowanie tej grupy znalezisk aż do ostatniego wieku przed n.e.²³ Przyjmując tu należy dwie możliwości: a) nosiciele wspomnianych zespołów związani byli ściśle (w zakresie pochodzenia i powiązań kulturowo-osadniczych) z podobnym osadnictwem w obrębie Mazowsza i Podlasia (a zapewne i Lubelszczyzny); b) przyjmując należy możliwość dłuższego przeżywania się form „kloszowo-pomorskich” (i osadnictwa z nimi związanego) na wspomnianym wyżej terenie nad górnym Bugiem przez okres dłuższy, niż to obserwujemy w obrębie Mazowsza i Podlasia.

W świetle znajomości procesu osadniczego w dorzeczu środkowej Wisły i Bugu przypuszczenie pierwsze znajduje lepsze uzasadnienie w dostępnych znaleziskach. Przyjmuje się, że najmłodsze zespoły kultur wschodniopomorskiej i grobów kloszowych przypadają na LtC₁, (tzn. na lata 250—200 p.n.e.)²⁴, lecz nie później. Z tak przyjętym datowaniem łączy się konieczność uściślenia chronologii wczesnej fazy kultur zarubinieckiej i przeworskiej w dorzeczu Bugu, o ile faktycznie z ich znaleziskami są współczesne zespoły najmłodszej fazy „kloszowo-pomorskiej”; na obecnym etapie badań i znajomości mieszanych zespołów, zwłaszcza w obrębie cmentarzysk, możliwość ta wymaga uzasadnienia materiałem zabytkowym. Badacze zwracają uwagę na fakt wykorzystywania przez ludność „przeworską” (faza wczesna) dotychczasowych cmentarzysk „kloszowo-pomorskich”, co bynajmniej jednak nie oznacza współczesności tych zespołów, a raczej fakt kontynuacji wykorzystywania tych samych obiektów sepulkralnych. Taka właśnie interpretacja winna być brana pod uwagę przy datowaniu i charakterystyce zespołów „kloszowo-pomorskich”.

Na marginesie omawianej problematyki kulturowo-osadniczej tych terenów warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden fakt. Opierając się na aktualnym stanie znajomości znalezisk z omawianej strefy, wysunąłem przypuszczenie, iż mniej więcej wzdłuż wschodniego dorzecza środkowego i górnego Bugu oraz Sanu już w IV okresie epoki brązu wykształca się wyraźna rubież kulturowo-osadnicza o długotrwałym okresie istnienia, którą od zachodu kształtują kolejno — osadnictwo kultury łużyckiej, w pewnym sensie i grupa wysocka, od schyłku okresu halsztackiego elementy osadnicze „kloszowo-pomorskie”, a od przełomu er — kul-

²² Zob. Nikitina, *op. cit.*, s. 204 n.; też Kruśelnicka, *Plemena...*, s. 275 n.

²³ Podstawę do tak późnego datowania dała W. B. Nikitininie (*op. cit.*, s. 199 ryc. 2:1) oraz L. I. Kruśelnickiej (*Plemena...*, s. 275 nn.) m. in. lateńska zapinka z Trostjanicy, rej. kamieniecki, obw. brestski, która jest charakterystyczna dla okresu środkowolateńskiego, lecz nie późnolateńskiego.

²⁴ Z. Woźniak, *Starsza faza kultury lateńskiej w Polsce i jej oddziaływanie*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 220, oraz opracowana przez tegoż Autora tabela chronologiczna, zamieszczona w wyżej wymienionym wydawnictwie na s. 29 — zestawienie; zob. też Węgrzynowicz, *op. cit.*, s. 178.

